

ANVISNING TIL AT DRIVE HISTORISK-TOPOGRAFISKE STUDIER*).

Af S. NYGÅRD.

Der er nu forløbet et kvart århundrede, siden ideen til »Historisk Samfund for Ribe Amt« undfangedes. At ideen var tidssvarende, er forlængst godtgjort gennem erfaring, idet samfund paa samfund af lignende art er vokset frem, så at nu næsten hele landet er underlagt sådanne historiske foreninger, der værner om minderne og ved udgivelse af tidsskrifter vækker og bevarer den historiske sans.

En naturlig følge af denne bevægelse har det været, at mange mennesker, der næppe nogensinde før har tænkt på med mund eller pen at behandle historiske æmner, er blevet grebne af dette røre og en skønne dag har fået lyst til selv at prøve deres kræfter som historisk eller topografisk forfatter. Trangen er vågnet til at få noget at vide om, hvordan forfædrenes liv har formet sig, hvad der i fortiden er foregået på dette eller hint sted, hvad der har rørt sig inden for en bygnings mure eller inden for sognets grænser, hvad historisk sandhed et sagn rummer osv.; man begynder at forhøre sig hos den, der kan antages at vide besked, man søger, man finder, man får lyst til at nedtegne resultatet, for at det ikke igen skal gå i glemme — man er blevet forfatter. Gennemser man indholdsfortegnelserne til de historiske samfunds årbøger, vil man da også mellem

*) Denne anvisning er i det store og hele en gentagelse af en lignende, der var optaget i meddelelser fra Dansk historisk fællesforening nr. 4 (maj 1911). Der er i det væsentlige kun foretaget sådanne ændringer, som er nødvendiggjorte af tiden, eller som efter indhøstede erfaringer syntes at være ønskelige.

navnene på mange faghistorikere finde en stor mængde forfatternavne, der hidtil aldrig er blevet truffet i historiske værker af nogen art, og mangt og meget af det, der er fremkommet under sådanne navne, er læseværdigt og indeholder oplysninger, der er af blivende interesse; dog kan man ofte ikke lade være med at lægge mærke til, at en sådan artikel kunde være blevet fyldigere og navnlig nøjagligere og værdifuldere, hvis forfatteren havde skaffet sig adgang til flere og mere righoldige kilder, end dem, han har øst af, hvilke hyppigt navnlig består af mundtlig overlevering i forbindelse med skrevne optegnelser eller nogle arkivalier, som tilfældigt er faldne i vedkommendes hænder og som kun er brudstykker. Ofte har disse forfattere sikkert ingen anelse om, at der overhovedet er mulighed for at fremskaffe andre oplysninger om samme sag, langt mindre noget kendskab til, hvor yderligere oplysninger vilde være at søge. Der har derfor utvivlsomt været god grund for dansk historisk fællesforening til i sit lille tidsskrift *Fortid og Nutid* at lade fremkomme en række afhandlinger om forskellige arkiver og deres rette benyttelse, og der skal her gøres forsøg på kortelig at vejlede dem, der navnlig interesserer sig for historisk topografi, hvilke, som det fremgår af årbøgernes indhold, er særlig talrigt repræsenterede.

Topografens første forsøg drejer sig ofte om den egn, hvor han har levet og virket. Det er højst naturligt. Den egns historie kender man altid i det mindste noget til fra andres beretning, og stedets gravhøje, kirker, gårde osv. taler deres tavse sprog til os. Er interessen først vakt, gransker vi; men yderst sjældent, eller så at sige aldrig, vil vi på egnen selv kunne finde hjælpemidler til at komme tilbunds i sagen, for næsten alle kilderne er efterhånden inddragne i statens arkiver og biblioteker. Dér må vi altså hen, hvis vi vil have noget at vide; både de trykte kilder og de skrevne må vi gøre os bekendt med, men det kan ikke ofte nok gentages, at man bør begynde i biblioteket og bagefter vende sig til arkivet; man må nemlig lære at krybe, før man kan gå. I bibliotekerne er stoffet ganske anderledes let tilgængeligt, end det nogensinde kan blive i et

arkiv. Blot den omstændighed, at bibliotekerne navnlig indeholder trykte ting, gør dem lettere tilgængelige, for dér træffer man altså ikke den vanskelighed at skulle benytte værker, hvor selve læsningen af skriftegnene volder besvær. Hertil kommer, at den trykte litteratur kun medtager, hvad forfatterne eller udgiverne har ment der kunde tillægges nogen betydning; man finder altså her stoffet tildels sigtet og gjort let tilgængeligt gennem registre, mens man i et arkiv i reglen selv — ofte med stort besvær — må fremsøge guldkornene i store dynger af avner, i protokoller uden registre eller i pakker, over hvis indhold ingen fortegnelse findes. Endvidere er mangt og meget af det, der findes i arkiverne, og selvfølgelig hyppigt især det vigtigste, i tidernes løb blevet trykt og derved blevet meget lettere tilgængeligt i bogform, end det var som arkivale, ofte ganske vist kun i uddrag, men i så fyldige uddrag, at alt det væsentlige er kommet med; og skulde man endelig en enkelt gang nære tvivl om, at dette er tilfældet, kan man jo altid bagefter gå til arkivet for at efterse selve det originale sted.

Ved biblioteksstudierne må der iøvrigt bestemt skelnes mellem kildeskrifter og bearbejdelser eller, for at antyde forskellen, mellem bøger, der indeholder ord- og bogstavrette gengivelser eller omhyggeligt foretagne uddrag af officielle aktstykker o. lign., øjenvidners beretninger om forhold og begivenheder, til en vis grad gengivelser af inskriptioner på bygninger og monumenter osv. på den ene side, og på den anden side bøger, der på grundlag af foretagne studier indeholder en fremstilling af historiske begivenheder ell. lign. De førstnævnte kan man benytte og citere som kilder, de sidstnævnte bør man i almindelighed kun bruge til orientering og vejledning. Begynderen vil gøre klogt i at lægge vel mærke til de — i reglen i noter — anførte kilder, da han derved ofte vil få farten af værker, der kan komme ham selv til nytte, og kan lære, hvorledes en omhyggelig gransker belægger sine påstande med beviser.

Det ligger i sagens natur, at der ikke her i enkelthederne kan gøres rede for, hvilke trykte kilder der står til rådighed for den, der vil anstille topografiske studier. Derom må man søge

oplysninger i de trykte bogfortegnelser, der står til publikums afbenyttelse i de større offentlige bibliotekers håndbiblioteker; hovedværket er det systematisk ordnede *Bibliotheca Danica*, der dog kun går til år 1830. Hertil slutter sig *Dansk historisk Bibliografi* af Erichsen og Krarup, der omfatter, hvad der er fremkommet til og med 1912. Endnu skal nævnes *Dansk Provinstopografi* af Heilskov og *Dansk Tidsskrift-Index*, der årlig udkommer siden 1915. Iøvrigt findes i bibliotekerne håndskrevne kataloger, og så er der jo læsesalens personale, med hvem man kan rådføre sig. Der er således rig vejledning for den, der vil gøre biblioteksstudier. Dog skal her eksempelvis nævnes nogle af de af topografen hyppigst benyttede værker.

Først må anføres Erslevs *Repertorium*, en fortegnelse over alle Danmarks breve (3: dokumenter) fra middelalderen (indtil 1450) med udtog af de hidtil utrykte og med henvisning til alle de forskællige steder, hvor de tidligere trykte findes. Af den latinske titel skal man ikke lade sig skræmme, da værket indeholder udtog af breve såvel på dansk som på latin. Gennem dette værk, der er forsynet med udtømmende sted- og personregistre, vil man altså få rede på alle Danmarks ældste bevarede breve. De ældste annaler og krøniker, beretninger om helgenes liv og levned, jordebøger m. m. vil man finde i det store værk *Scriptores Rerum Danicarum* (8 foliobind samt et stort registerbind). Da det er på latin, er det ikke enhvers sag at benytte det, men f. eks. for klosterhistorien er det uundværligt. Hertil slutter sig *Scriptores minores Historiæ Danicæ* (2 bd.) og *Vitæ Sanctorum Danorum*. Et hovedværk for den ældre tid er også *De ældste danske Archivregistraturer*, oprindeligt 4 bind, senere forøget med et stort dobbeltbind, helt igennem forsynet med fortrinlige registre. Nær beslægtede med disse registraturer er *Danske adelige Brevkister* og *Fru Eline Gøyes Jordebog*. — To andre for topografen særdeles værdifulde værker er de af rigsarkivet udgivne *Kronens Skøder*, hvoraf der hidtil er udkommet 2 bind, omfattende tiden 1535—1688, og *Kancelliets Brevbøger*, hvoraf der er udkommet 16 bind 3: årene 1551—1626. En slags forløber for disse er *Kong Frederik den Førstes danske Registraturer*.

ter og *Danske Kancelliregistranter 1535—1550*. Alle disse værker spænder over hele landet, og de gøres let tilgængelige ved fylde registre, tildels både navne- og sagregistre. Andre lignende skrifter omfatter mere begrænsede områder, således Hübertz: *Aktstykker til Bornholms Historie*, den af O. Nielsen udgivne *Codex Esromensis* (Esrom Klosters Brevbog), det af samme udgivne *Kjøbenhavns Diplomatarium* (8 store bind og 2 registerbind), *Aktstykker udgivne af Fyens Stifts litteraire Selskab* (2 bind, der navnlig angår Fyn), Heises *Diplomatarium Vibergense*, indeholdende breve og aktstykker til Viborg bys og stifts historie, *Dueholms Diplomatarium*, der navnlig indeholder en mængde bidrag til Morsøs topografi, *Harsyssels Diplomatarium*, *Gamle jydsk Tingsvidner*, *Diplomatarium Flensborgense* (2 bd.), *Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden* osv. osv. Alle disse værker nævnes kun eksempelvis og for at antyde, hvor mangfoldige kilderne er. — En særstilling indtager den bekendte *Kong Valdemars Jordebog* fra 1231, der dog må benyttes med stor Varsomhed af den ukyndige, da dens forståelse er så omtvistet, at der derom foreligger en hel litteratur. Angående kirker og kirkelige forhold er *Acta Pontificum Danica* (pavelige Aktstykker vedr. Danmark) 1316—1536 (6 bind med registre) og *Kirkehistoriske Samlinger*, en meget lang række bind, hovedværkerne. Dette sidste indeholder iøvrigt, ligesom mange andre lignende samlinger, afhandlinger og kilder mellem hverandre. I denne forbindelse kan også nævnes *Rørdams Danske Kirkelove*, 3 bind, der omfatter årene 1536—1683. Lovsamlingerne er i det hele taget kildekrifter af betydning, også for topografen, idet de ikke blot oplyser os om landets administrative inddeling i fortid og nutid, men f. eks. også giver oplysninger om tingsteder, markedspladser, færgesteder og mange lignende ting. De almindelige samlinger af forordninger og reskripter, love og bekendtgørelser tør forudsættes bekendte; de gøres tilgængelige gennem sagregistre og lovleksika. For tiden før enevælden har man Kolderup-Rosenvinges *Gamle danske Love*, et nu temmelig forældet værk, hvis afløser *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkeloven* for nogle år siden er påbegyndt, og *Corpus Constitu-*

tionum Daniæ, der indeholder forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558—1660. Endnu kan der her være grund til at henlede opmærksomheden på de to værker: *Danmarks Gilde- og Lavsskråer fra Middelalderen* ved C. Nyrop og *Danske Vider og Vedtægter* ved Bjerger og Søegaard; de danner begge en slags supplement til fortidens lovgivning.

Foruden i »Kirkehistoriske Samlinger« vil man i flere lignende periodisk udkommende skrifter finde en blanding af afhandlinger og kildekrifter, således at snart hine, snart disse forekommer i størst mængde, således i *Danske Magazin* (34 kvartbind, navnlig kilder), *Danske Samlinger* (12 bind), *Historisk Tidsskrift*, der siden 1840 har bragt et overordentlig righoldigt stof, navnlig i afhandlinger, og de fire tidsskrifter: *Antikvariske Annaler* (1812—27), *Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed* (1832—36), *Annaler for nordisk Oldkyndighed* (1836—63), hvortil der foreligger et udførligt registerbind, og *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* (fra 1866); i dettes årgange 1885 og 1910 findes oversigter over indholdet henholdsvis 1866—85 og 1886—1910. Alle disse spænder over hele landet; andre er derimod begrænsede til et mindre område, således *Samlinger til Fyens Historie og Topographie*, der 1890 ophørte at udkomme efter at rækken var vokset til 10 bind, desværre uden registre (et håndskrevet register findes dog på Det kgl. biblioteks læsesal); *Samlinger til jydsk Historie og Topografi*, hvoraf der hidtil er udkommet 25 bind, *Fra Arkiv og Museum*, der er et lignende tidsskrift for øerne, *Historiske Meddelelser om København* (10 bind), *Sønderjydske Aarbøger* (1889 ff.) og alle de af de historiske amtsforeninger udgivne årbøger.

Mens alle disse er begrænsede lokalt, er andre værker begrænsede efter de specielle æmner, de omhandler. Således det nu meget forældede *Prospecter af danske Herregaarde* ved Richardt og Becker (20 bind), *Danske Herregaarde ved 1920* (3 bind), der kun til en vis grad har overflødiggjort hint, eller de på foranledning af ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet udgivne pragtværker, hvori de danske kirker behandles. I

denne forbindelse kan også nævnes sådanne værker som Begtrupps *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark* (7 bind, 1803 ff.), de af det kgl. landhusholdningsselskab tilvebragte *amtsbeskrivelser*, Krarups *Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 til Nutiden* (6 bind), der ligesom Begtrupps værk indeholder mange specielle gårdbeskrivelser i landbrugsmæssig henseende, og la Cours *Danske Gaarde*, der er bindstærkt, men ikke pålideligt; endvidere *Hofmans Foundationer*, et monumentalt værk, der udkom 1755—80 og i 11 store kvartbind indeholdt oplysninger om alle da eksisterende — tildels også før den tid forsvundne — legater o. lgn. I talrige noter giver det mange topografiske oplysninger, navnlig om kirker og herregårde, ligesom det er rigt udstyret med stamtavler m. m. — Dels som en fortsættelse af dette værk, dels som et register til det fremtræder *Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark* (6 bd.). Om mangt og meget, som det ellers kan være vanskeligt at få oplysninger om, kan man med held vende sig til tidens aviser, der dog først fremblomstrer i rigeligere mængde efter midten af det 18. århundrede (Kjøbenhavnske danske Post-Tidender 3: Berlingske tidende; Iversens og Hempels aviser i Odense; Jyske Efterretninger i Ålborg; Den Viborger Samler).

Selve den topografiske litteratur, der snart beskæftiger sig med en by, snart med et herred, nu med et sogn eller en herregård, nu med en kirke eller en skole, kan vi her ikke komme ind på; det må være tilstrækkeligt at opfordre enhver, der sysler med et topografisk æmne, til ikke at betragte *Danske Atlas*, der i sine 7, 1763—81 udkomne bind indeholder et fortrinligt billede af den tids Danmark, eller *Traps Danmark*, hvis 4. udgave nu udkommer, som sig uvedkommende. Enhver, der sysler med topografiske æmner, vil i disse værker — og i øvrigt også i de ældre udgaver af Trap, der nu er henholdsvis c. 75, 50 og 25 år gamle, samt i Traps *Hertugdømmet Slesvig*, der udkom 1864 — dels kunne finde mangt et nyttigt vink, dels ved dem kunne skaffe sig det fornødne overblik, dels finde talrige henvisninger til den trykte litteratur. Og glem så ikke, at ge-

neralstabens fortrinlige kort bør ligge foran den, der sysler med en større eller mindre egns historie, og at de bør sammenholdes med *videnskabernes selskabs kort*, der viser os, hvordan Danmark så ud omkring 100 år tidligere. Der findes også ældre kort, men de er i reglen meget mangelfulde.

Der turde hermed være skrevet så meget om den trykte litteratur, at det vil være tilstrækkeligt som vejledning for den, der har en god vilje til selv at arbejde sig videre frem. Men bibliotekerne indeholder ikke blot trykte bøger, men også håndskrifter (manuskripter). Man gør klogt i, samtidig med at man besøger biblioteket, at forhøre sig hos læsesalens personale om, hvorvidt der i manuskriptsamlingen, over hvilken der altid findes skrevne og undertiden også trykte kataloger, måtte findes noget, der kan være til oplysning om det spørgsmål, som man er kommet for at få klaret. Mangen flittig samlers arbejder nåede aldrig at blive trykte, men en del af dem havnede før eller senere i disse håndskriftsamlinger, hvis betydning tilstrækkelig viser sig i, at man idelig finder dem citerede i historiske arbejder. For det kongelige biblioteks vedkommende vil man i det trykte *Katälog over det store kongelige Bibliotheks Haandskrifter* I finde fortegnelse over, hvad der der findes vedrørende Danmarks topografi.

Trods alt, hvad der i bibliotekerne foreligger til oplysning om dansk historie og topografi, trods alt det arbejde, der navnlig i den sidste menneskealder er gjort for at få ved trykken mangfoldiggjort de skatte, der ligger i arkiverne, indeholder disse dog endnu sådanne mængder af både ubenyttet og ukendt stof, at de for bestandig vil blive det egentlige værksted for historikere af enhver art, lige fra den, der vil skrive hele landets historie, og til den, der blot ønsker at samle oplysninger om den plet jord, hvor han selv er født. Arkiverne er ganske uudtømmelige, ti dag for dag forøges deres indhold.

Det danske arkivvæsen blev ordnet ved loven af 30. marts 1889, der bestemte, at der skulde oprettes et rigsarkiv, omfattende et hovedarkiv (i 2 afdelinger, hvoraf 1. afdeling navnlig skulde indeholde sager fra før enevældens tid og 2. afdeling det

følgende) og tre provinsarkiver (der senere fik navnet landsarkiver). Hovedarkivet, der i reglen kaldes rigsarkivet, skulde dannes af geheimearkivet og kongerigets arkiv samt alle andre af centraladministrationen fremgaaede arkiver, provinsarkiverne ved aflevering af embedsarkiverne i vedkommende provins m. m. Til disse skulde ogsaa de i provinsen udkommende dag- og ugeblade indsendes.

Der oprettedes saaledes et provinsarkiv i København for Sælland og Låland-Falster m. m., et i Odense for Fyn og et i Viborg for Nørrejylland. Efter genforeningen er hertil som en midlertidig foranstaltning oprettet et arkivdepot i Åbenrå og ved en lov af 1916 oprettedes Statens avissamling i Århus (se herom i »Fortid og Nutid« I side 238). De arkivmasser, der samledes i de nye arkivbygninger, saasnart disse var færdige til at tages i brug, blev her næsten allesammen for første gang gjorde tilgængelige for forskerne. Det var amtsarkiverne, retsbetjentenes og amtsforvalternes arkiver, bispe-, provste- og præstearkiver, rådstuearkiver, statens lærde skolers og kirkeinspektionernes arkiver m. m. Arkivpersonalerne tog straks fat på ordningen af hele dette store stof for at gøre det tilgængeligt, dels for administrationen, dels for de besøgende på læsesalene, men skønt der nu er arbejdet ufortrødent på det i mange år, er dog endnu ingenlunde alt gennemarbejdet. Dog har de historisk interesserede forlængst godtgjort, at de véd at sætte pris på, at der er åbnet dem et nyt arbejdsfelt, og besøget på læsesalene er blevet betydeligt.

Da al arkivordning går ud på at bringe embedernes protokoller og dokumenter tilbage i den organiske forbindelse, som udvikler sig af sig selv under det daglige arbejde på et kontor, hvilken forbindelse ofte i tidernes løb er blevet sprængt, og da som følge heraf arbejdet ogsaa må gå ud på at rekonstruere ældre arkiver, der har været knyttede til embeder eller institutioner, der er blevne nedlagte eller saaledes omkalfatrede, at deres arkivalier har måttet spredes til forskællige sider, kan man kun fuldtud benytte et arkiv, når man er grundig inde i fortidens og nutidens forvaltningsgrene, kender de til enhver tid bestående

verdslige og gejstlige embedsområder — de militære arkiver lades her ude af betragtning — og ved, hvilke forskællige dele af forvaltningen der til enhver tid påhvilede enhver embedsmand. Som regel vil kun den, der i mange år har syslet i et arkiv, kunne tumle alle disse spørgsmål, og det kan derfor ikke noksom tilrådes de besøgende så at sige at gøre en af arkivets personale til sin fortrolige. Det skulde synes overflødigt at gøre denne bemærkning, men erfaring viser, at mangen besøgende — og i reglen de mest ukyndige — generer sig for at røbe sin uvidenhed på dette dog så specielle område og derfor ikke får ret meget ud af sine studier, når han ikke ligefrem af omstændighederne nødes til at tage mod hjælp. På ethvert arkivs læsesal burde der derfor med store bogstaver stå: Spørg Dem for. Det er jo ikke nok at tro, at man ved besked; man må være sikker i sin sag. Hvem tænker vel f. eks. nu på, at han for at få en oplysning om Skælskør fra 1798 ikke skal søge i Sorø amts arkiv, men i Sællands stiftamts, idet købstæderne tidligere ikke sorterede under amtmanden men under stiftamtmanden, eller hvor mange er der vel, som ved, at Hindsholm forhen regnedes til Salling herred og lå under Nyborg amt, skønt Bjærge herred lå under Odensegårds amt, og at øen Læsø i næsten hele det 18. århundrede i verdslig henseende hørte til Hald amt og i gejstlig henseende sorterede under Viborg stift indtil for nogle menneskealdere siden, og af den slags ikke selvindlysende forhold er der mange.

Der findes i den trykte litteratur ingen samlet oversigt over de utallige forandringer, der i tidernes løb er foregået i henseende til Danmarks centrale og lokale administration, men der foreligger dog adskillige gode hjælpemidler til at skaffe sig underretning om de vigtigste dele af denne. For centraladministrationens vedkommende er forholdene som bekendt for enevældens tid meget lidt indviklede, idet alle de tråde, der forbandt landets enkelte dele med centrum, løb sammen i danske kancelli, men fra 1660 bliver forholdet et helt andet, idet der opstår flere kollegier, hvoraf nogle snart forsvinder igen, andre består i lang tid; og alt som kollegiernes forretninger vokser,

fordeles de på forskellige kontorer, snart efter saglige, snart efter topografiske delingslinjer. Og ved siden af de egentlige kollegier opstod direktioner og kommissioner, til hvem visse grene af administrationen blev overdraget. Det blev et indviklet apparat, som det er vanskeligt at finde rede i for den, der ikke i årevis har været nødt til at sysle med det. Der foreligger heldigvis en samlet oversigt over hele dette maskineri i de af rigsarkivet udgivne værker *Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660—1848* og *Civile Direktioner og Kommissioner samt andre overordnede Myndigheder under Enevælden*. Hertil slutter sig endvidere *Den civile Centraladministration 1848—1893* og *1894—1913*, men da arkivalier fra en så ny tid sædvanlig ikke vil være tilgængelige for offentligheden, vil disse sidste ikke kunne siges at have synderlig interesse i denne forbindelse.

En bekvem oversigt over det af denne administration fremgæede arkivmateriale har man i en lille bog fra 1923: *Rigsarkivet og Hjælpebidlerne til dets Benyttelse*, men den medtager kun, hvad der stammer fra tiden før 1848 og kun, hvad der findes i hovedarkivet. Et — dog ikke udtømmende — Sagregister letter bogens benyttelse, og for den, der vil anstille mere omfattende arkivundersøgelser, vil den være en udmærket håndsrækning, men trods bestræbelserne for at gøre den så kort og overskuelig som muligt, turde den være temmelig besværlig at gribe til for den, der kun kommer på arkivets læsesal (åben hver dag kl. 10—5) for at sysle med et stærkt begrænset topografisk spørgsmål. Her skal derfor i størst mulig korthed gives lidt vejledning for sådanne besøgende.

Det skal da først bemærkes, at egentlige arkiver kan man strængt taget ikke tale om før omkring reformationstiden. Hvad der er bevaret fra en tidligere tid, er næsten altid kun brudstykker, navnlig samlinger af dokumenter på pergament og — fra en noget senere tid — på papir, især sådanne, der begrundes et retskrav, såsom skøder, pantebreve, tingsvidner, testamenter o. lgn. Som ovenfor omtalt, er en overordentlig stor del af disse nu trykt, og de er således lettere tilgængelige i bibliotekerne end i arkivet. Iøvrigt må det bemærkes, at ingen-

lunde alt, hvad der findes i rigsarkivet, er sager, der er fremgaaede af centraladministrationen, idet der der ogsaa er samlet mange privatarkiver fra ældre og nyere tid, saa at sige lige op til dato. De ældre sager var tidligere ordnede efter forskellige principper. Der var den i topografisk henseende meget vigtige *Topografisk Samling på Pergament* og ligeledes en *Topografisk Samling på Papir*; der var samlingerne: *Danmark, Sælland og Møen, Fyn og Smålandene, Nørrejylland* og *Domme og Tingsvidner* m. fl. Alle disse samlinger, som man i ældre værker ofte vil finde citerede, er nu opløste og dokumenterne henlagte efter mere moderne principper, idet de er blevet samlede i »arkiver«. På rigsarkivets læsesal findes en kronologisk fortegnelse over dem, der viser, hvor de tidligere har ligget og hvor de nu findes. Afskrifter af de allerfleste af dem findes iøvrigt i det bekendte *Langebeks Diplomatarium*, af hvilket en lang række bind (tiden 1451—1560) findes på læsesalen. De fyldige registraturer over de gamle opløste samlinger vil man ofte med stor nytte kunne rådføre sig med; de såvel som talrige andre skrevne arkivregistraturer, som er tilgængelige for publikum, der ikke bør undlade at benytte dem, findes ogsaa på læsesalen.

Når vi når frem til reformationstiden, forandres forholdene, idet der i danske kancelli var begyndt at vokse et virkeligt arkiv frem, da man begyndte at føre protokoller over de udgaaede kongebreve, såvel over de såkaldte åbne breve (i »Registre«) som over de lukkede breve (i »Tegnelser«). Over det arkiv, der således voksede frem, vil man finde en — dog nu forældet — registratur i *Vejledende Archivregistraturer I*, hvor man ogsaa har en redegørelse for forretningsgangen i danske kancelli. De i registre og tegnelser indførte kongebreve foreligger nu indtil 1626 trykte, dels fuldstændig, dels i uddrag i de ovenfor omtalte trykte kilder (»Kancelliets Brevbøger« m. m. og i de i fortalen til første bind af dette værk side II nævnte værker), og de vil altsaa nu i reglen ikke benyttes i rigsarkivet men i bibliotekerne; for den følgende tid må man jo derimod ty til de originale brevboøger, og der skal derfor gøres opmærksom på, at de er inddelte i rækker efter landsdelene, hvilket gør dem lettere

tilgængelige for den topografiske forskning. I hvert bind er der alfabetisk register.

Da der her ikke kan gåes i enkeltheder, må det iøvrigt overlades til enhver ved hjælp af den nævnte trykte registratur at finde de sager, han mener at kunne få brug for, men da *lensregnskaberne* ikke er medtagne i denne registratur, skal der her udtrykkeligt gøres opmærksom på, at disse ofte i topografisk henseende kan gøre ypperlig fyldest (se herom i »Fortid og Nutid« I side 141 ff.), ligesom *dombøgerne* (registraturen side 193), der dog, skønt de er forsynede med registre, må betegnes som en vanskelig tilgængelig kilde, når man ikke har et fingerpeg om, hvor man skal søge. En ikke ringe del af dommene foreligger dog trykt, dels i *Udvalg af gamle danske Domme*, 4 bind, der slutter med året 1596, dels i *Samling af Kongens Rettertings Domme*, 2 bind, der omfatter årene 1595—1614. Til bægge disse værker er der forskællige registre. — Også Højesterets arkiv findes indtil c. 1860 i rigsarkivet, men uheldigvis mangler *dombøgerne* for det 18. århundrede; disse erstattes dog til en vis grad af de bevarede voteringsprotokoller.

Skønt danske kancellis arkiv indtil 1660 er et ret lille arkiv, indeholder det dog uvurderlige skatte såvel for den almindelige som for kulturhistorien, både for personhistorikeren og for topografen, og dets værdi forøges ved, at der iøvrigt er så få arkivalier bevarede fra denne temmelig fjærne fortid. Anderledes bliver forholdet efter 1660, da kollegiernes arkivmasser efterhånden svulmer meget op og kommer til at indeholde mere og mere stof af mindre værdi, samtidig med at de arkiver, der nu findes samlede i landsarkiverne, begynder at gøre sig gældende i stadig højere grad. Det siger sig selv, at der i en kortfattet anvisning som nærværende slet ikke kan være tale om at udpege alle de protokol- og pakkerækker i rigsarkivet, hvorfra topografen må hente sit stof, men kun om at give nogle ganske korte antydeinger.

De to vigtigste arkiver her er danske kancellis arkiv og rentekammerarkivet.

Danske kancelli havde navnlig de sager under sig, der nu

er fordelte til ministerierne for kirke- og undervisningsvæsenet og justitsministeriet. Trykt registratur over dets arkiv findes i »Vejledende Arkivregistraturer« I side 196 ff. Af denne vil det ses, at der stadig føres flere rækker »registre« og »tegnelser«, indeholdende henholdsvis de kongelige åbne og lukkede breve. Inddelingen efter landskaber er bevaret, og der findes særdeles brugbare registre i hvert bind. Til hver protokolrække slutter sig pakker med koncepter og »indlæg«, som man ikke bør lade upåagtede, da indlægene består af ansøgninger, betænkninger, erklæringer osv., der ofte for forskeren kan indeholde fuldt så gode oplysninger, som det på dem baserede kongebrev, der findes indført i vedkommende brevbog. Af disse bilag til protokollerne er dog i årenes løb overordentlig mange kasserede, hvorom henvises til ovennævnte arkivregistratur side 148 ff. — Fra år 1800 deltes forretningerne i danske kancelli mellem flere departementer, navnlig ét kirke- og skoledepartement og flere justits- og politidepartementer, der delte sagerne mellem sig efter topografiske hensyn. At der herefter måtte ske en forandring med den gamle måde at føre »registre« og »tegnelser« på, følger af sig selv.

Rentekammeret, der oprindeligt hed skatkammeret, svarer i sit forretningsområde nogenlunde til et finans-, indenrigs- og landbrugsministerium, men dets mangeartede forretninger fordeltes efterhånden på flere kollegier, navnlig *kommercekollegiet* og *generaltoldkammeret*, hvis virkefelter er antydet i deres navne. En trykt registratur over disse kollegiers arkiver findes i »Vejledende Arkivregistraturer« II og III. Af disse registraturer vil det ses, hvilke umådelige arkivmasser der har samlet sig i disse kollegiers arkiver, og hvor umuligt det er med få ord at give detailleret anvisning på, hvorledes en uøvet forsker skal finde sig til rette i alle disse labyrinter. Det gælder derfor her, mere end noget andet sted, at man må spørge sig for hos det tjenstgørende personale på læsesalen. En hovedregel for henlæggelsen af sagerne i disse kollegier er, at de ikke, som i danske kancellis arkiv, lægges efter sagerens brevnumre (o: som bilag til den fra kancelliet udgæede skrivelse), men efter journalnum-

mer (o: efter det nummer, sagen får i journalen, når den indkommer til kollegiet). Man begyndte dog ret sent i rentekammeret at føre journaler (først 1740); for den tidligere tid volder det derfor vanskelighed at finde, hvad man har brug for. Hvis den indkomne sag var af den art, at kongen selv skulde resolve i den, hvilket i begyndelsen var tilfældet med endog meget ubetydelige sager, vil den dog i reglen let kunne opspores, da der fra 1720 findes særdeles gode gamle kontorregistre til resolutionsprotokollerne og for den foregående tid (1660—1719) under udarbejdelse er en registratur over alle forefundne kgl. resolutioner, der bliver forsynet med alfabetisk register, og når man herigennem har fået hold på sagen, vil det ikke være vanskeligt at fremdrage dens øvrige akter, f. s. v. de er bevarede; men ofte vil man kunne undvære disse, da kongens resolution er påtegnet en udførlig forestilling, hvori sagens omstændigheder er fremstillet. I rentekammeret ekspederedes iøvrigt sagerne gennem en hel række kontorer, navnlig renteskriverkontorer for visse topografiske områder, hvilket i høj grad letter arbejdet for den, der søger oplysninger om en bestemt lokalitet. Da det var statens materielle anliggender, rentekammeret og de deraf fremgæede eller dermed beslægtede kollegier beskæftigede sig med, er disses arkiver af største vigtighed for den, der sysler med topografiske æmner. I rentekammeret udarbejdedes matriklerne, dér opsamledes forarbejderne til disse, gennem rentekammeret udfærdigedes skøder på kronens gods, kro-, brænderi- og møllebevillinger, bevillinger på udstykning og sammenlægning af gårde, derfra administreredes skov- og jagtvæsenet, for saa vidt det ikke var henlagt under overjægermesteren eller overforstmesteren (jvfr. Vejledende Arkivregistraturer II side 166 ff.) osv. Resultaterne af talrige kommissioners undersøgelser findes også samlede dér. I enevældens tid nedsattes der nemlig idelig kommissioner, som skulde undersøge eller forberede sagerne. Kunde bønderne på Møen ikke svare landgilde, ønskede man at kolonisere de jyske heder, var der uorden med de kongelige fiskerier i Nordsælland eller opstod der tvivlsmaal angående det vigtige fiskeri i Limfjorden, var der uenighed om,

hvorvidt en ejendom hørte under det ene eller det andet opperbørselsdistrikt, skulde der pålignes nye skatter, vilde kongen foretage et mageskifte osv., nedsattes der en kommission til at foretage de fornødne undersøgelser. Omkring en sådan kommission kunde der samle sig ret anselige arkiver; snart indsendtes disse, hyppigere en beskrivelse af forretningen til vedkommende kollegium, hvor de nu kan være til overordentlig nytte ved historiske og topografiske undersøgelser. I »Vejledende Arkivregistraturer« vil man finde en fortegnelse over sådanne og mange andre vigtige sager under betegnelsen »Diverse dokumenter«, ordnede efter topografiske og andre hensyn, hvorved oversigten lettes. Rentekammeret har iøvrigt i de senere år været genstand for en grundig omordning, hvorved den trykte registratur er blevet mindre brugelig, men i reglen vil dog sager, der rekvireres efter den, kunne skaffes tilveje; alligevel gør man rettere i at benytte den nye seddelregistratur, der findes på læsesalen.

Inden vi forlader rentekammerarkivet og de dermed beslægtede kollegiers arkiver, skal endnu kun nævnes de utallige rækker af regnskaber, der indsendtes til revisionskontorerne for at revideres. En fortegnelse over disse findes i den ovennævnte bog, »Rigsarkivet og Hjælpemidlerne til dets Benyttelse« s. 97 ff. Skønt de er af stor betydning for mange spørgsmåls afgørelse, er de — navnlig af pladshensyn — udeladte i de trykte registraturer. Om amsregnskabernes benyttelse som historisk kilde findes en artikel i »Fortid og Nutid« IV side 1 ff. Der kan muligvis også være grund til udtrykkelig at henlede opmærksomheden på pakkesagerne angående den store mængde hovedgårde og andre faste ejendomme, der i pengekrisens tid overtoges af statskassen (se »Vejledende Arkivregistraturer« III side 168 ff.), og på den store samling af jordebøger, der findes specificerede i »Vejledende Arkivregistraturer« II side 29 ff. Her findes også nævnt matriklen af 1662; de øvrige matrikler (af 1664, 1688 og 1844), der er uundværlige hjælpemidler ved talrige topografiske undersøgelser, og forarbejderne til dem, findes ikke i rigsarkivet men i Matrikkelsarkivet. En udførlig vejled-

ning til deres benyttelse findes i »Fortid og Nutid« II side 1 ff., hvormed bør sammenholdes artiklen »Dansk Landsbyhistorie 1844—1600« (smst. IV side 147 ff.).

Det kan fremsættes som en almindelig regel, at undersøgelser angående lokaliteter på landet som oftest skal foretages i rentekammerarkivet, mens derimod købstadsforhold snarest oplyses gennem danske kancellis og kommercekollegiets arkiv; men derfra er der dog adskillige undtagelser. Således er kirke- og skolesager altid gæede gennem kancelliet eller gennem de af det udsondrede myndigheder (se »Rigsarkivet« side 23), mens derimod f. eks. todsager altid må søges i rentekammeret eller generaltoldkammeret uden hensyn til, om de angår by eller land.

Som ovenfor nævnt oprettedes der ved lov af 30. marts 1889 tre proviansarkiver (landsarkiver), hvortil de lokale arkiver skulde afgives, og der gjordes opmærksom på, at man for at benytte disse arkivmasser først og fremmest måtte skaffe sig et overblik over, hvilke verdslige og gejstlige inddelinger landet gennem tiderne har haft. Der foreligger nu i den trykte litteratur ingen samlet fremstilling heraf, men dog en del gode hjælpemidler til at danne sig et begreb om de talrige forandringer, der har fundet sted.

Først bør nævnes Arent Berntsens fortjenstfulde værk fra midten af det 17. århundrede *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed*, i hvis første del der udførlig gøres rede for rigets daværende inddeling i lande, stifter, sysler, len osv. *Sysselinddelingen* er iøvrigt behandlet i et særligt arbejde af O. Nielsen. Om lenene findes oplysninger i de to værker af Erslev *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513—1596)* og *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596—1660*. Nærmest at betragte som en fortsættelse af disse er Blochs *Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark og Island 1660—1848* og Bruuns *Danmarks Amtsforvaltere 1660—1848*, der dog ikke gør nøje rede for de forskellige amtsstuedistrikters område. Om pastoraterne får man oplysninger gennem de forskellige *præstehistorier* — navnlig Wibergs — og stifternes områder har jo i det væsentlige været uforandrede gennem tiderne; dog må det erindres, at

Lolland-Falsters stift 1803 blev udskilt af Fyns stift. Med provstierne er der derimod foregået overordentlig store forandringer, idet oprindelig hvert herred udgjorde et provsti — undertiden var dog to sammenlagte. Så bestemte en forordning af 1806, at der i hvert amt kun skulde være én provst — en amtsprovst. Forordningens bydende gennemførtes dog kun langsomt og ofte således, at et amt deltes mellem flere amtsprovster, navnlig ofte to, og inden amtsprovstier var oprettede hele landet over, opgav man helt tanken og gik over til distriktsprovstier, bestående af 2—3 herreder. Disse har tildels holdt sig til vor tid, dog således, at der har været en tendens til at gøre provstierne mindre. — *Hof- og statskalenderne* kan iøvrigt rådspørges, naar der ønskes oplysninger om landets administrative inddelinger, men de går kun tilbage til omkring midten af det 18. århundrede, de ældste årgange er meget magre og de er ret langt op i tiden temmelig upålidelige. Om herrederne og birkerne fåes de pålideligste oplysninger gennem de i hvert landsarkiv værende *skrevne fortegnelser over magistratspersoner og retsbetjente* i vedkommende landsdel fra 1660—1848 (kopier af dem alle findes i hovedarkivet). Af disse vil det ses, at forandringerne har været meget omfattende; oprindelig udgjorde hvert herred eller birk én retskreds, i Christian den femtes tid fandt en stor forandring sted, hvorved mange af de jurisdiktioner, der bestod lige til den store retsreform fandt sted, fremstod, men mange af birkerne overlevede denne omlægning, nye kom til, og først langt ned i det 19. århundrede forsvandt de fleste af disse.

Af det ovenfor anførte vil det tydeligt fremgå, at antallet af de embedsarkiver, der opbevares i landsarkiverne, er meget stort, og at de er af højst forskellig art. Der lader sig derfor ikke give almindeligt gældende regler for, hvorledes en historisk-topografisk undersøgelse skal drives; de spørgsmål, der kan rejses, er så mangfoldige, de veje, ad hvilke man kan gå frem, så forskelligartede, at kombinationerne bliver utallige, og den omstændighed, at de lokale arkiver ofte har lidt meget af tidens tand, idet sagerne ved at opbevares på fugtige steder er smuldrerede hen, ved at henligge på brandfarlige steder er gåede til-

grunde ved ild, ved at flyttes fra sted til sted er blevne splittede ad, bevirker, at just de arkivalier, man helst skulde bruge, ofte ikke er tilstede, hvorfor man ad omveje må søge de oplysninger, som ellers vilde kunne findes på den slagne vej. Hertil kommer, at mens man i centraladministrationens arkiver ofte på ét sted vil finde mange oplysninger om samme sag eller i hvert fald den sag, der er tale om, fyldigt belyst ved ansøgning, bilagt med erklæringer og betænkninger fra de øvrighedspersoner, den på sin vej har passeret, vil man i de lokale arkiver ofte være henvist til møjsommeligt at følge en sag fra det ene arkiv til det andet for at få samlet alt, hvad der ved en given lejlighed er kommet frem om den. Ønsker kancelliet f. eks. oplysning om en kirke, skriver det til vedkommende stiftsøvrighed, denne skriver til provsten, han igen til præsten. Præsten udtaler sig, provsten erklærer sig, stiftsøvrigheden ligeledes, og sagen vender tilbage til kancelliet, hvor man altså kan vente at finde den samlet. Men findes den ikke dér, eller sidder man ude i et landsarkiv og ønsker at undersøge sagen, så må man have vedkommende embedsmænds journaler og kopibøger frem, følge sagen gennem dem og eventuelt efterse, om ikke dele af sagen skulde findes i de tilhørende journalpakker.

Da det afhænger af en sags art og beskaffenhed, ad hvilke veje den således vandrer, må det i hvert enkelt tilfælde afgøres, hvor oplysninger om den skal søges, og det bliver i reglen arkivmanden, der må give anvisning i den henseende. Som almindelig vejledning kan her kun gives en ganske kort oversigt over de for topografen vigtigste arkiver, der er samlede i landsarkiverne, og hvad der i hvert af disse findes af særlig interesse for det topografiske studium; en sådan oversigt er så meget mere fornøden, som der aldeles ingen trykte registraturer findes over disse arkiver. Derimod vil man ved hvert landsarkiv finde talrige skrevne registraturer, og over de arkiver, der endnu ikke er blevne registrerede, siden de afleveredes, vil der i hvert fald findes afleveringsdesignationer, der dog ofte er lidet tilfredsstillende.

Landsarkiverne indeholder da:

1) *Landstings- og landsoverretsarkiver.* Ved den tid, her nærmest er tale om, fandtes der i Danmark 5 landsting, nemlig et for Sælland og Møen, et for Låland og Falster, et for Fyn og Langeland, et for Nørrejylland og et for Bornholm. Landstinget var som bekendt overret for en landsdel, dog således, at visse købstæder havde landstingsret, hvorfor der fra dem ikke appelleredes til landstinget, men til højesteret, og således, at landstinget i visse sager var første instans. Da mange af de til landstinget indstævnedede sager drejede sig om ejendomstrætter, vil der i justitsprokollerne med tilhørende irettelagte dokumenter og dombøger ofte kunne findes værdifulde topografiske oplysninger, men de vil være vanskelige at fremdrage, når man ikke har et bestemt holdepunkt for eftersøgningen. Langt vigtigere er dog landstingenes skøde- og pantebøger, vel den vigtigste topografiske kilde, der findes i landsarkiverne. Skøde- og pantebøger er for topografen omtrent det samme, som kirkebøgerne er for genealogen og personalhistorikeren, hvorfor det var i høj grad uheldigt, at disse vigtige protokolrækker tidligere i almindelighed var unddragne afleveringspligt til landsarkiverne, en fejl, der dog nu er rådet bod på. Når landstingenes straks indkom hertil, var grunden den, at læsning af skøder o. lgn. ved landstingene ophørte 1805, indtil hvilket år alle skøder på frit gods (adelige sædegårde med tilliggende) skulde læses der. Denne bestemmelse overholdtes dog ingenlunde strengt, idet man allerede længe før 1805 kan finde skøder på sådanne ejendomme læste ved herredstingene, ligesom skøder på ufrit gods ofte læstes ved landstingene. Benyttelsen af Fynbo landstings skøde og pantebøger lettes ved de af Rasmussen Søkilde udgivne uddrag af dem. — Landstingene ophævedes ved forordningen af 25. januar 1805 (Bornholms dog først ved plakat af 29. juni 1813) og erstattedes af 2 landsoverretter, en for Nørrejylland og en for den øvrige del af landet. Disse overretters arkiver kan ligesom landstingenes gennem sager om faste ejendomme give topografiske oplysninger.

2) *Stiftamts- og amtsarkiver.* Under stiftamtændene sorterede alle stiftets købstæder, indtil den store amtsomlægning

fandt sted i slutningen af det 18. århundrede. Indtil den tid havde de øvrige amtmænd altså intet med købstædernes forhold at gøre, og det må erindres, at i henhold til grevernes og friherrerens privilegier af 1671 var disses allodial- og feudalgods unddraget såvel amtmændenes som amtsskrivernes embeds-område.

Da stiftamtmanden i reglen tillige var amtmand i et eller flere amter, findes der ofte ikke noget særligt stiftamtsarkiv, idet han har brugt fælles journaler og kopibøger til alle sine forretninger. Dog findes jævnlig særlige købstadsjournaler og kopibøger samt journaler og kopibøger for landet, ligesom købstadsbreve ofte er henlagte købstadsvis, brevene fra landet jurisdiktionsvis. Stiftamtmænd og amtmænd var i mange forhold kun et bindeled mellem den lavere verdslige embedsstand og befolkningen på den ene side og centraladministrationen på den anden side. Mange af de breve, der indkom til dem, gik derfor videre med deres erklæring eller betænkning, der ofte findes indført i særlige kopibøger, ligesom mange breve fra centraladministrationen fra amterne sendtes videre til rette vedkommende. Korrespondancesagerne er det, der fylder mest i et amtsarkiv; de er ofte gjort lettere overskuelige ved at være samlede i rækker af kgl. reskripter, kancellibreve, rentekammerbreve, breve fra andre kollegier og breve fra forskællige, hvilke sidste ofte igen er fordelte på den ovenfor antydede måde; men der er dog mange andre arkivalier i et amtsarkiv, da amtmændenes forretninger var meget forskelligartede. Her skal blot peges på, at amtmændene forrettede skifterne på landet efter proprietærer, forpagtere, retsbetjente, selvejere m. fl., indtil plakaten af 13. decbr. 1793 bestemte, at deres skiftejurisdiktion efterhånden skulde overgå til herredsfogderne. Amtmændenes skifteprotokoller er af største vigtighed for kultur- og personalhistorien, men også for topografien er de en kilde af stor betydning. For den, der sysler med købstadshistorie, er de taksationsforretninger, der i henhold til brandforsikringsanordningen af 13. januar 1761 hvert tiende år skulde foretages over alle købstædernes bygninger, og som skulde udfærdiges i tre eksemplarer, hvoraf

et forblev i byens arkiv, et indsendtes til stiftamtmanden (senere amtmanden) og et til kommercekollegiets arkiv, af stor interesse, da der ingensteds findes samlet fuldstændigere oplysninger om købstadsejendomme. I anordningen bestemtes, at også landbygninger kunde forsikres i denne brandforsikring for købstadsbygninger; man kan altså her også søge oplysninger om sådanne (jvfr. iøvrigt nedenfor side 25) — Landvæsenskommissionsprotokollerne, der også i topografisk henseende er af stor værdi, afgives kun undtagelsesvis til landsarkiverne. — Amtsarkiverne begynder i reglen ikke før omkring år 1700.

3) *Amtsforvalterarkiver*. I disse findes bl. a. skattehovedbøgerne, gennem hvilke man, når man ikke har adgang til vedkommende skøde- og pantebøger, kan følge landejendommens skiftende ejere, men rigtignok uden at få oplysning om, hvorledes de kommer fra én hånd over på en anden. De begynder iøvrigt i reglen ikke før omkring år 1800. Vigtigere er de gamle matrikler, der ofte findes, og den samling af de fra rentekammeret modtagne udstykningsbevillinger og -approbationer, der i reglen er bevaret i hvert amtsforvalterarkiv på en let tilgængelig måde. Man vil ganske vist kunne finde de samme i rentekammerarkivet, men de er lettere at få overblik over i et lille arkiv end i et, der omfatter større landsdele.

4) *Rytterdistriktsarkiver*. Regimentsskriveren var en slags amtsforvalter i de af Frederik den fjerde oprettede rytterdistrikter. Om det gods, der var henlagt under rytterdistriktet, findes gode oplysninger i arkivets jordebøger, sessions-, fæste- og skifteprotokoller. De sidste giver dog naturligvis navnlig oplysninger om beboernes forhold. Længe før rytterdistrikternes tid var der iøvrigt til rytterhold udlagt en mængde kongeligt gods — i reglen meget spredt — som også administreredes af regimentsskriverne, men af disses arkiver er kun ganske få nogenlunde fyldigt bevarede.

5) *Herreds- og birke- samt byfogedarkiver*. Fra tiden før den ovenomtalte store sammenlægning i Christian den femtes tid er der i reglen kun bevaret tingbøger. Disse må karakteriseres som ret vanskeligt tilgængelige kilder — bl. a. også, fordi

skriften lægger den uøvede hindringer i vejen — men til gengæld lønner det i høj grad umagen at give sig rigelig tid til at udnytte det i disse indeholdte, hidtil saa lidet benyttede, men overordentlig vigtige stof. Desværre er store masser af dem i tidens løb gåede til grunde, men fra mange herreder og birker er de dog bevarede i ret anselige mængder, om end sjældent i sluttet række; for enkelte jurisdiktioners vedkommende rækker de tilbage til tiden før 1600, oftere begynder de dog en del senere. De giver oplysninger om en stor mængde forskelligartede ting, om steder, om personer, om forhold, om herredets almindelige og om dets specielle historie. Gennem optagne tingsvidner, gennem ejendoms- og skæltrætter gives der hyppigt meddelelser om tildragelser, der ligger forholdsvis langt tilbage i tiden, arvetrætter kan give anledning til, at der opstilles hele små stamtavler over herredets og omegnens slægter; har sandflugten strøget hen over markerne, afhjemles der synsforretninger over den skade, de har lidt, er der forøvet skovtyveri, eller kan bønderne ikke få deres svin fedede i skovene, vidnes der til tinge om skovens tilstand, har fjenden været i landet, optages der syn over den skade, beboerne har lidt, over hvad fjenden har røvet fra dem, eller over hvorledes kirkerne er blevne medhandlede. Om ulvenes hærgen, om troldkvindernes gale streger, om overfald og mord, om alt, hvad livet fører med sig — dog navnlig dets skyggesider — kan man vente at finde oplysninger i tingbøgerne. Den, der ønsker at se, hvor forskelligartede fund man kan gøre i disse kildekrifter, vil bedst erfare det ved at blade lidt i Klitgaards beskrivelse af Hvetbo herred.

Det må dog erindres, at mange af de sager, der i tingbøgerne findes oplysninger om, kan forfølges videre ad forskellige veje, idet en sag jo kunde — og i visse tilfælde skulde — appelleres til højere ret, først til vedkommende landsting og eventuelt til den til enhver tid bestående højesteret. Ligeledes kan et tingsvidne foranledige ekspeditioner inde fra centraladministrationen. Ønsker f. eks. bønderne nedsættelse i landgilde eller hartkorn (og de deraf flydende hartkornsskatter) på grund af

sandflugt, lader de optage et tingsvidne om den skade, de har lidt, vedkommende amtmand sender det med sin erklæring til rentekammeret, og gennem dette udfærdiges kongens resolution i sagen. Når en sådan sag er af forholdsvis gammel dato (f. eks. fra det 17. århundrede), vil der nu i reglen intet kunne findes om den i amtets arkiv, men i danske cancellis eller rentekammerets arkiv vil den kongelige resolution med bilag i reglen kunne skaffes tilveje.

Når man ind i det 18. århundrede, bliver retsbetjentarkiverne efterhånden fyldigere. Her skal særlig fremhæves auktionsprotokollerne, af hvilke man kan få oplysninger om solgte ejendomme — og det må fremhæves, at ingenlunde ethvert skøde, der udstedtes af auktionsretten, blev tinglæst — samt skøde- og panteprotokollerne, der findes i landsarkiverne til omtrent midten af forrige århundrede, for enkelte jurisdiktions vedkommende endog til 1870. Om købstædernes skøde- og panteprotokoller findes en vejledende artikel i »Fortid og Nutid« (VI side 32 ff.). Skifteprotokoller vil man i byfogedarkiverne ret jævnlig finde lige fra omkring midten af det 17. århundrede — skønt de egentlig hører hjemme i rådstuearkiverne —, hvorimod herredsfogderne intet havde med skifterne at gøre, før de lidt efter lidt i henhold til plakaten af 13. december 1793 overtog den skiftejurisdiktion, amtmanden tidligere havde haft, og senere ligeledes provsternes og godsernes.

6) *Rådstuearkiverne* indeholder de af magistratens administration af købstadens anliggender fremgaaede arkivalier; de har altså som regel kun værdi for den, der sysler med vedkommende bys specielle historie. For de mindre byers vedkommende er i reglen lidet eller intet af ældre dato bevaret, men for de vigtigere byers ofte desmere og ofte delvis tilbage til reformations-tiden. Som ovenfor bemærket havde en del byer landstingsret, hvilket vil sige, at de af byfogden afsagte domme ikke appelleredes til vedkommende landsting, men til borgmestre og råd og derfra lige til højesteret. Deres landstingsret ophævedes, da der 1805 oprettedes landsoverretter (se ovenfor). Københavns råd-

stuearkiv er ikke afleveret til landsarkivet; det findes på rådhuset.

7) *Branddirektoraternes arkiver*, der begynder år 1800, er afleverede til c. 1875. De vigtigste protokoller her er brandtaksationsprotokollerne, der indeholder omhyggelige beskrivelser af alle de bygninger, som forsikres, og de er altså af stor værdi for dem, der studerer bygningshistorie (se »Fortid og Nutid« I side 185 ff.). Disse arkiver omfatter imidlertid kun landbygningerne; de tilsvarende oplysninger om bygninger i København og Købstæderne må derfor søges andensteds. *Direktionen for Københavns brandforsikring* har til landsarkivet i København afleveret brandtaksationer for københavnske bygninger 1731—1908. Brandforsikring af købstadsbygninger (og af landbygninger før 1800) må søges i vedkommende rådstue- og stiftamtsarkiver (se side 22).

8) *Stiftsøvrigheds- og bispearkiver*. Stiftamtmanden og bisp (∴ stiftsøvrigheden) fører i forening overtilsynet med stiftets kirker, hospitaler og stiftelser m. m., sætter kapitelstaksten (se herom *Kapitelstakster i ældre og nyere Tid*, 1600—1902, udgivet af Statens statistiske Bureau), dømmer som 2. instans i gejstlige sager osv. Der findes ofte intet særligt stiftsøvrighedsarkiv, idet arkivalierne dels kan opgå i stiftamts- dels i bispearkivet, hyppigst i det sidste og ofte således indvævet i dette, at det ikke lader sig udskille. Bispearkiverne, i hvilke der som følge heraf ofte findes værdifulde gamle sager om kirker, præstegaarde, skoler, hospitaler (for gamle folk), offentlige stiftelser osv., er hyppigt for den ældre tids vedkommende gjort let tilgængelige gennem udførlige skrevne reversaler, efter hvilke alle sagerne er henlagte eller opstillede. I reversalerne er i reglen dels en topografisk, dels en saglig ordning gennemført, så at det er let at finde sig tilrette i dem. Til topografiske studier efterspørges i bispearkiverne hyppigst de såkaldte herreds- eller stiftsbøger, der er indrettede til forskællige tider og indeholder udførlige oplysninger om de til præsternes, degnenes og de lærde skolars personale henlagte midler, der for en væsentlig del tid-

ligere bestod i jordegods. Hvad der i Ålborg bispearkiv findes af den art, er bearbejdet af D. H. Wulff og udgivet under titlen *Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie* og *Statistiske Bidrag til Aalborg Stifts Historie*. Også bispernes visitatsprotokoller, der dog ofte er forsvundne, bør i denne forbindelse nævnes. Odensebispens *Mester Jakob Madsens Visitatsbog* foreligger trykt og indeholder aldeles enestående bidrag til Fyns topografi og historie i slutningen af det 16. århundrede; ligeledes er viborgbispens Søren Lintrups visitatsbog 1721—24 blevet offentliggjort (i »Samlinger til jydsk Historie og Topografi« 3. r. II) og vendsysselske visitatsberetninger 1738—64 findes i »Vendsysselske Aarbøger« III—VI. bind. Om bispe- og stiftsøvrighedsarkiverne er der en række artikler i »Fortid og Nutid« V side 45 ff. (Sjællands), side 81 ff. (de jydsk), VI side 65 ff. (det fynske) og VII side 30 ff. (Lolland-Falsters).

9) *Provstearkiverne* fra de gamle herredsprovsters tid indeholder væsentligst kun gejstlige justits-, skifte- og auktionsprotokoller, der er fortrinlige hjælpemidler for personalhistorikeren men kun yder topografen lidt. Fra 1802 kommer endvidere synsprotokollerne, der sætter os i stand til at følge kirkernes og fra 1817 tillige præstegårdenes bygningshistorie ned gennem tiden. Af korrespondance er kun lidt bevaret. I amts- og distriktprovstiernes tid bliver korrespondancen det overvejende, og der kan i denne findes bidrag til kirkernes, præstegårdenes og skolernes historie, men som topografisk kilde betragtet er disse arkiver dog i almindelighed ikke meget bemærkelsesværdige.

10) *Præstearkivernes* væsentligste bestanddel er kirkebøgerne. I Christian den fjærdes sidste regeringstid blev det påbudt, at sådanne skulde føres, men overordentlig mange af de ældste kirkebøger er gåede til grunde ved vanrøgt og ildebrand. Skønt det ligger i sagens natur, at de væsentligst giver personalhistoriske oplysninger, bør topografen dog ikke forsømme at bruge dem, dels fordi de kan indeholde oplysninger om forlængst forsvundne stednavne, dels fordi den historiske topografi ikke kan undvære personalhistorien. De af præsterne førte såkaldte libri datici efterspørges idelig af de besøgende i landsarkiverne, men

indeholder i virkeligheden kun rent undtagelsesvis noget af interesse.

11) *Godsarkiver*. Af disse er talrige brudstykker indkomne til landsarkiverne, men kun få mere fuldstændige, og overhovedet må det siges, at forholdsvis meget få godsarkiver er nogenlunde fuldstændigt bevarede; af det rige materiale af adkomst-dokumenter, jordebøger, fæste-, hoveri- og skifteprotokoller, regnskaber, korrespondancesager osv. er nu i reglen lidet eller intet i behold, men hvor meget der stundom kan have været tidligere, kan man få et begreb om gennem de bevarede ovenfor nævnte gamle registraturer, »Danske adelige Brevkister« og »Fru Eline Gøyes Jordebog«. Nogen vejledning til at se, hvad man i landsarkierne kan vente at finde af godsarkiver, har man i Meddelelser fra det danske Rigsarkiv« I side 54, 56, 139 og 141. At disse arkiver væsentligst indeholder bidrag til vedkommende gårds og dens tilliggendes historie siger sig selv.

Endnu skal kun nævnes, at man i landsarkiverne vil finde statens lærde skolers og nogle seminariers arkiver, kirkeinspektionsarkiver, der er af vigtighed for købstadskirkernes historie og ofte går langt tilbage i tiden, enkelte hospitalsarkiver m. m. Om landsbykirkerne haves de bedste oplysninger i kirkernes regnskabsbøger, hvor de er bevarede (jvfr. ovennævnte meddelelser fra rigsarkivet I side 56 ff. og side 137) og i de ovenfor ved provsterne omtalte synsprotokoller.

Som det fremgår af ovenstående, indeholder landsarkiverne ikke arkivalier af særlig høj ælde. Kun ganske undtagelsesvis begynder de dertil afleverede arkiver før ved reformationstiden, mange først 1—200 år senere, og som regel afgives de dokumenter, der er af ældre dato end 1559, til hovedarkivet, derimod ikke protokoller. Vil man altså drive en undersøgelse kronologisk, f. eks. følge en lokalitets historie fra middelalder til nutid, må man begynde i hovedarkivet; men dette vil ikke være tilrådeligt for en begynder. Det er allerede ovenfor fremhævet, at biblioteksstudier bør gå forud for arkivstudier; dernæst vil man i reglen gøre rettest i at benytte landsarkiverne, da de forholdsvis små arkiver, der findes dér, er lettere overskuelige end cen-

traladministrationens store, og — som sagt — fordi man ikke skal begynde med at fordybe sig i de arkivalier, hvor både sproget og — navnlig — skriften lægger hindringer i vejen. Når man går baglængs, bliver man efterhånden fortrolig med bægge dele. Ordbøger over juridiske udtryk (Christen Osterssen Weylles »Glossarium Juridicum« og Badens »Dansk-juridisk Ordbog«) og over gammeldansk og dialekter (navnlig Kalkars »Ordbog til det ældre danske Sprog, 1300—1700« og Feilbergs »Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål« samt Videnskabernes selskabs Danske Ordbog) må tages til hjælp. Efterhånden går arbejdet af sig selv. Alt som det skrider frem, noterer man sig stadig, hvorfra man henter sine oplysninger, hvadenten det er af trykte eller utrykte kilder; ti enhver påstand bør man kunne belægge med bevis.

Det vil under arkivstudierne ofte vise sig — og det er ovenfor flere steder antydnet — at samme sag ofte må undersøges dels i vedkommende landsarkiv, dels i hovedarkivet. Var hele vort rigsarkiv samlet på ét sted, således at man dør kunde bruge alle arter af arkivalier samtidig, vilde det lette mangan undersøgelse, men som forholdene nu engang er, må den, der vil gå grundig tilværks, i reglen drive studierne dels i et bibliotek, dels i et landsarkiv og dels i hovedarkivet for ikke at tale om, at der endda ofte kan være grund til at søge flere steder hen. Der er jo den ovenfor nævnte avissamling i Århus og det ligeledes nævnte matrikkelarkiv, der er Stednavneudvalgets kontor, som man kan se nærmere om i »Fortid og Nutid« II side 143 ff., der er musæerne, hvis genstande i sig selv jo ofte er af betydning for topografen og hvor der kan findes udstillet arkivalier, for ikke at tale om de manuskripter, der undertiden findes i deres biblioteker (se f. eks. om håndskrifter vedrørende Danmarks topografi i Nationalmusæets 2. afdelings bibliotek en artikel i »Fortid og Nutid« V side 55 ff.), der er Hærens arkiv (se smst. II side 170 ff.), et militært landsarkiv, der ikke må forveksles med de store krigs- og marinearkiver, der findes i rigsarkivet, men som ovenfor ikke er omtalte, fordi de kun i ganske særlige tilfælde benyttes af topografen; og der er flere

steder endnu — f. eks. private godsarkiver og talrige kortsamlinger, om hvilke sidste oplysninger findes i en af O. Smith forfattet oversigt i »Fortid og Nutid« VI side 227 ff. — hvor denne kan søge sit stof. —

Dermed turde være sagt, hvad der i korthed kan siges om topografens arbejde i biblioteker og arkiver, men dertil kommer så i mange tilfælde arbejdet på åstedet. Det kan dreje sig om mangt og meget, men hyppigst vil det vel nok være stednavnene og de synlige fortidsminder (køkkenmøddinger, gravhøje og runestene; tomter, voldsteder, ruiner og gamle bygninger; kirkerne med deres inventar og hellige kilder m. m.), der særlig vil tiltrække sig opmærksomheden. Naturligvis er det i mange tilfælde ganske nødvendigt, at den topografiske forsker sysler med disse genstande og søger at uddrage af dem al den viden, der kan fåes, men det kan ikke tilstrækkelig stærkt fremhæves, at det er såre farlige veje at gå, når man ikke har en fagmand ved sin side. Man bliver ikke filolog, fordi man har læst Steenstrups »De danske Stednavne«, og ikke arkæolog, fordi man kender Sophus Müllers »Vor Oldtid«. Topografen gør derfor i reglen klogest i af hine kilder ikke at uddrage selvstændige slutninger; han bør vende tilbage til bibliotekerne og rådføre sig med den righoldige litteratur om alle disse æmner. Om de synlige fortidsminder findes jo både i Traps og i Daniel Bruuns »Danmark« talrige oplysninger, i førstnævnte værk både amts-, herreds- og sognevis, i sidstnævnte dels i 1. bind 1. bog en del afhandlinger, omfattende hele landet, dels — mere specielt — spredt i de forskællige bind amtsvis affattede redegørelser for oldtidsmindesmærker, voldsteder og herregårde samt kirker. Disse redegørelser er populære og derfor let tilgængelige for enhver, mens de Trapske udmærker sig ved korthed og saglighed og kanske kan volde begynderen en del vanskeligheder, fordi der benyttes så mange fagord, til hvis forståelse fremmedordbøger o. lgn. må benyttes. Iøvrigt findes i det ovenfor (side 6) nævnte tidsskrift »Antikvariske Annaler« og dets afløser en rigdom af artikler om beslægtede æmner, og der foreligger desuden i selvstændige værker en meget omfangsrig litteratur, som hver

enkelt må gøre sig bekendt med gennem de tidligere (side 4) nævnte bibliografier. Kun et ganske lille udvalg af de for topografen vigtigste arbejder skal her nævnes. Der er *De danske Runemindesmærker* af Wimmer (en håndudgave af disse er besørget af Lis Jacobsen), *Vore Landsbykirker* af Mackeprang, *Snedkere og Billedsnidere 1536–1660* af Chr. Axel Jensen, *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker* af Uldall, *Marmora Danica* ved Erik Pontoppidan (o: gengivelser af inskriptioner, navnlig på ligstene; nu meget forældet), *Danmarks Kunst* af Beckett, *Studier i dansk Herregaardsarkitektur* af Lorenzen, der også har udgivet en række klostres bygningshistorie, og Løfflers forskellige arbejder om kirker og gravmonumenter. Talrige andre kunde nævnes, men pladsen tillader det ikke. —

Topografen må derfor ofte vandre lange og besværlige veje, inden han kan få samlet alle de oplysninger, han har brug for, men naturligt vil det ingenlunde ved alle topografiske undersøgelser være nødvendigt at søge til alle de kilder, som ovenfor er omtalte; i så fald vilde de fleste tabe modet, inden de kom til vejs ende. Men tålmod skal der i reglen til, hvis man ikke vil slå sig tiltåls med halvgjort arbejde. Det er her som overalt navnlig lysten, der skal drive værket. Og glem så ikke, at man står sig ved at spørge sig for.

LOLLAND-FALSTERS STIFTSARKIV¹⁾.

AF HOLGER HANSEN.

Det københavnske Landsarkivs ene Bispearkiv omfatter kun 2 Aarhundreder, idet det først begynder efter Københavns Ildebrand 1728; dets andet Bispearkiv omfatter kun lidt over eet Aarhundrede, idet Bispestolen først oprettedes 1804. Ved kgl. Resolution af 21. Juni 1799 bestemtes, at »ved første fore-

¹⁾ Jvf. tidligere Oversigter over Sjællands, Jyllands og Fyens Bispe- og Stiftsovrighedsarkiver »Fortid og Nutid« V 45 ff., 81 ff. VI 65 ff.